

‘Ik ben onschuldig!’

Over rehabilitatie van politieke misdadigers

– Johan van Driel –

Transparant 14.2 (april 2003) 9-12

[9] In de naoorlogse geschiedenis van Nederland heeft de verwerking van de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol gespeeld in het maatschappelijke en politieke leven. Een onlosmakelijk onderdeel van dit verwerkingsproces was het beoordelen van politici die gedurende de oorlog een dubieuze rol hadden gespeeld. Veer politici die zich een overtuigd nazi-aanhanger hadden getoond, was de veroordeling geen groot probleem. Zij werden ter dood veroordeeld of kregen een levenslange gevangenisstraf. Het bleek lastiger te zijn om politici te beoordelen die zich niet zonder meer achter de nazi-ideologie hadden geschaard, maar van wie wel duidelijk was dat zij zich niet hadden gedragen zoals van hen mocht worden verlangd.

In dit artikel wil ik nagaan hoe het grote publiek heeft gereageerd op twee politici voor wie dit geldt. Om de ontwikkelingen in de publieke opinie goed te kunnen analyseren, heb ik ervoor gekozen om mr. Dirk Jan de Geer (1870-1960) en mr. Willem Aantjes (1923) met elkaar te vergelijken. De eerste werd net na de Tweede Wereldoorlog beschuldigd van hulpverlening aan de vijand; de tweede werd eind jaren zeventig geconfronteerd met zijn oorlogsverleden. Dit maakt het mogelijk om het denken over de oorlog in twee verschillende periodes met elkaar te vergelijken.

Als eerste zal ik het proces-De Geer en de reacties daarop behandelen. Vervolgens zal de val van Aantjes en de rol die de media daarbij speelde aan de orde worden gesteld. In het derde deel zal ik de verschillen verklaren.

De Geer en de Tweede Wereldoorlog

Na het eche van het vijfde kabinet van de ARP,-er Hendrikus Colijn (1939) mocht de CHU-er De Geer. een kabinet gaan formeren. De Geer was een politicus van formaat. Hij was diverse keren minister geweest en had in de jaren twintig de leiding gehad van een kabinet (1926-1929). In enkele dagen wist hij een kabinet te formeren dat, conform zijn wens, een behoorlijk brede samenstelling had. Voor de eerste keer in de Nederlandse geschiedenis maakte de SDAP deel uit van het kabinet.

Het kabinet had drie doelstellingen. Het zou streven naar een sluitende begroting, naar vergroting van de werkgelegenheid en in de derde plaats diende het militaire apparaat te worden versterkt.¹ Vooral de laatste doelstelling was door de oplopende spanningen in Europa belangrijk. Toen de oorlog uitbrak, bleken de inspanningen niet genoeg te zijn geweest. Na vijf dagen moest Nederland de strijd tegen de Duitsers staken, moest de regering vertrekken naar Londen en bleef de bevolking ontredderd achter.

In Londen bleek dat De Geer zich niet kon instellen op de nieuwe situatie. Hij was bereid om een compromisvrede te sluiten met de Duitsers en pleitte bij Churchill om besprekingen met Hitler te beginnen. Dit maakte De Geer tot een omstrede persoon in het kabinet en hij maakte zich hiermee onmogelijk bij koningin Wilhelmina. Toen hij ook nog op vakantie wilde gaan naar Zwitserland, dat in oorlog dreigde te raken met Duitsland, ontsloeg Wilhelmina hem.²

Na zijn ontslag stond De Geer onder grote psychische druk. Toch zocht de regering naar een mogelijkheid om hem in te zetten voor het land. De grote capaciteiten van De Geer

stonden niet ter discussie, maar het was volgens de regering beter om hem in de luwte van de oorlog te laten werken. De regering zag De Geer bij voorkeur vertrekken naar het voormalige Nederlands-Indië, waar een aantal kinderen van hem woonde. Deze waren bereid om hun vader onderdak te verschaffen en te verzorgen. Daarom gaf de regering De Geer opdracht om onderzoek te doen naar de naoorlogse financiële verhoudingen tussen Nederland en de kolonie. Voor deze opdracht zou De Geer Engeland verlaten en zich vestigen in de Archipel. De regering hielp De Geer om het visum te verkrijgen dat nodig was om Engeland te mogen verlaten; begin november vertrok De Geer naar Portugal, waar hij op 5 november arriveerde.

In Portugal zocht hij de Nederlandse kolonie op en informeerde of zij nog contact had met het Duitse consulaat. Velen zagen dit als een bewijs dat De Geer niet meer normaal functioneerde en dat hij het contact met de realiteit was verloren. Toen De Geer ongeveer twee weken in Portugal was, zocht hij contact met de Duitse gezant, Baron O. Hoyningen-[10] Huene, en vertelde hem dat hij van plan was om via Lissabon naar Nederlands-Indië te reizen, maar dat zijn plannen waren veranderd en dat hij 'thans het plan had opgevat om naar Nederland terug te keren'. Hij verzocht de gezant aan zijn regering daarvoor toestemming te vragen. Hoyningen-Huene gaf aan dit verzoek gevolg en gaf De Geer de nodige hulp bij het opstellen van een brief aan de Duitse regering waarin De Geer toestemming vroeg naar Nederland terug te mogen keren. Toen deze toestemming uitbleef, zette De Geer de Duitse gezant onder druk.

De reden waarom De Geer enige tijd op toestemming moest wachten om terug te mogen keren naar Nederland was dat diverse Duitse en Nederlandse gezagsdragers toestemming moesten geven voor de terugkeer van De Geer. Hun overwegingen daarbij waren dat De Geer een oude en afgeleefde man was. De gezagsdragers gunden hem een levensavond in de nabijheid van zijn vrouw en zij verwachtten tegelijkertijd dat zijn terugkeer een deprimerende uitwerking zou hebben op de Nederlandse bevolking. Een tegenargument was de mogelijkheid dat De Geer een verzetsnetwerk zou kunnen opbouwen. Aangezien niemand dit een reële mogelijkheid achtte, verzette geen van de aanwezigen zich tegen de terugkeer van De Geer. Daarna gaf de Duitse minister van Buitenlandse Zaken, Joachim von Ribbentrop, persoonlijk toestemming aan De Geer om terug te keren. Begin 1942 arriveerde hij, ondanks pogingen van de regering om hem hiervan te weerhouden, in Nederland.³

Tijdens de oorlog hoorde men in Nederland nog één keer iets van De Geer. In 1942 publiceerde hij met hulp van zijn zwager dr. E. Voorhoeve, een vooraanstaand NSB-er, en de Duitse autoriteiten een brochure met de titel 'De synthese in den oorlog'. In deze brochure betoogde De Geer dat een internationale rechtsgemeenschap voor vrede en veiligheid in Europa zou moeten zorgen. Daartoe zou Europa in diverse invloedsferen moeten worden ingedeeld. Het Nationaal-socialistische Duitsland zou de leider worden van één van deze machtsblokken.⁴ Vanwege zijn terugkeer en de publicatie van deze brochure werd De Geer na de oorlog gedagvaard in het kader van de Bijzondere Rechtspleging.

Het proces-De Geer

De Geer moest in 1947 voor de rechter verschijnen. Volgens 'de openbare aanklager, mr. N.G.J. Sikkel, had De Geer woordbreuk gepleegd door tegen de zin van de regering naar Nederland terug te keren. Ook gaf hij met zijn terugkeer aan dat hij geen vertrouwen had in een goede afloop van de oorlog en daarmee ondermijnde hij het moreel van de bevolking. Hij realiseerde zich niet dat hij als voormalig minister-president een bijzondere verantwoordelijkheid had. Door zijn brochure te publiceren was de verzetsgeest van de bevolking schade toegebracht, waar de vijand van had kunnen profiteren. Daarmee had De Geer de staat benadeeld en had hij automatisch de vijand hulp verleend en dat was strafbaar.⁵

De Geer verdedigde zich door te stellen dat zijn handelswijze geen schoonheidsprijs verdiende, maar dat het effect ervan uiterst gering was geweest. Niemand had zich wat van

hem aangetrokken.⁶ Hoewel alle getuigen verklaarden dat zij geen nadeel hadden ondervonden van de daden van De Geer, werd hij toch veroordeeld tot een jaar voorwaardelijke gevangenisstraf en een geldboete.⁷ Een hogere rechter bepaalde later dat De Geer de boete niet hoefde te betalen.⁸ In het kader van de zuivering moest De Geer wel zijn ridderorders inleveren.⁹

De publieke opinie

De media volgde beide processen op de voet. Voor het eerst werd er een analyse gegeven van de gebeurtenissen in Londen. Toen de veroordeling van De Geer een feit was, bleek het oordeel van de geschreven media onder te verdelen in vier groepen. De eerste en grootste groep was van mening dat De Geer ten onrechte was veroordeeld. Het culturele weekblad *De Schouw*, tijdens de oorlog verboden door de Duitsers, noemde het proces een politieke show. De ‘slappelingen’ uit Londen probeerden De Geer nu voor de schuld van wat er was misgegaan in de oorlog op te laten draaien.¹⁰ Het blad van de bond van oud-illegale werkers, *Ons Baken*, vond ook dat De Geer ten onrechte was veroordeeld. De Geer werd in de oorlog niet serieus genomen. Hij had om die reden geen schade aan kunnen richten en hoefde niet te worden veroordeeld.¹¹

Anderen namen een iets genuanceerder standpunt in. Het katholieke weekblad *De Nieuwe Eeuw* vond dat De Geer geen schade had aangericht, maar dat zijn daden zo verwerpelijk waren dat een symbolische straf gepast was. Uit de veroordeling van De Geer bleek te weinig dat Nederland collectief tekort was geschoten.¹² Het protestantse maandblad *Nieuw-Nederland* stelde dat iedereen te slap was geweest tijdens de oorlogsjaren. Desondanks was de straf van De Geer terecht.¹³ Alleen de Vereniging van oud-politieke gevangenen vond de straf van De Geer te licht. Zij stelde dat waar anderen op hun post waren gebleven en daarvoor gevangenen waren gezet, De Geer had gefaald en daarvoor nauwelijks gestraft was.¹⁴

In het algemeen nam de media een genuanceerd standpunt in. De daden van De Geer werden gezien tegen de achtergrond van de slappe houding die het overgrote deel van de Nederlanders had aangenomen in de beginperiode van de oorlog. Over De Geer werd daarom niet al te hard geoordeeld. Uiteraard speelde zijn indrukwekkende staat van dienst daarbij ook een rol.

Aantjes en de oorlog

Tijdens de oorlog vond Willem Aantjes werk bij de PTT. Dit betekende dat hij vanaf 1942 opgeroepen kon worden voor de arbeidsdienst en de arbeidsinzet. Een jaar later werd Aantjes bij zijn directeur geroepen, die hem vroeg of hij bereid was om in Duitsland te werken. Als Aantjes dat niet zou doen, zou een gehuwde PTT-er naar Duitsland moeten. Om deze reden zegde hij toe en vertrok naar Duitsland om daar postbode te worden in Gustrow, een stadje in Mecklenburg. Van de oorlog was hier in het begin weinig te merken, maar gaandeweg moest Aantjes meer overlijdensberichten bij nabestaanden van Duitse soldaten bezorgen en ontdekte dat hij indirect het Derde Rijk steun verleende. In 1944 wilde hij aan deze situa[11]tie een einde maken en besloot te proberen om naar Nederland terug te keren. De mogelijkheden om Duitsland te verlaten, waren beperkt. Een van de weinige mogelijkheden was het lidmaatschap van de Germaanse SS, de Nederlandse politieke tak van de Waffen SS. Aan leden van de Germaanse SS gaven de Duitsers toestemming naar Nederland terug te keren, zodat zij in zich in Nederland actief konden inzetten voor het Nationaal-Socialisme. De meeste leden besteedden een fors deel van hun vrije tijd aan de Nationaal-socialistische politiek en werden na verloop van tijd lid van de Waffen SS.

Aantjes besloot lid te worden van de Germaanse SS en kon daarom terug keren naar Nederland. Daar aangekomen werd er druk op hem uitgeoefend om lid te worden van de Waffen SS. Dit weigerde Aantjes met het gevolg dat hij werd opgesloten in Port Natal, een

gevangenkamp in de buurt van Assen. Dankzij zijn kennis van de Duitse taal werd Aantjes uitgekozen om administratieve taken te verrichten waardoor hij het relatief goed had. In maart 1945 konden de gevangenen naar huis. De bewakers waren gevlucht voor de naderende geallieerden. Aantjes kon terugkeren naar zijn geboorteplaats Bleskensgraaf.¹⁵

Aantjes na de oorlog

Na de oorlog probeerde Aantjes zijn leven weer op te pakken. Doordat Aantjes in aanraking kwam met de politieke opsporingsdienst (POD), duurde dit even. Na een verhoor zag de POD geen aanleiding om de gedragingen van Aantjes verder te onderzoeken. Aantjes had verzwegen dat hij lid was geweest van de Germaanse SS. Wel had hij verteld dat hij 'politiediensten' had verricht. Ook de PTT zag geen reden om Aantjes te vervolgen. Toen Aantjes ging studeren, meldde hij zich vrijwillig bij de studentenzuiveringscommissie. Deze vond geen aanleiding om hem van de universiteit te verwijderen.¹⁶

Gaandeweg raakte Aantjes betrokken bij de antirevolutionaire politiek. In 1959 werd hij lid van de Tweede Kamer. Al snel werd hij geconfronteerd met zijn oorlogsverleden. Binnen de ARP werd bijvoorbeeld een onderzoek gedaan of Aantjes zich in de oorlog had misdragen. Dit onderzoek leverde 'enkele kwajongensstreken' op. Zo had hij eens, bij wijze van grap, de Hitlergroet gebracht. Een aantal oud-klasgenoten benaderden vooraanstaande ARP-leden en deelden hen mee dat Aantjes zich tijdens de oorlog had misdragen. Hij zou zelfs lid zijn geweest van de NSB. In gesprekken met partijprominenten gaf Aantjes toe dat hij niet helemaal zuiver had gehandeld in de oorlog. Altijd verzweg hij de letters SS en stond zijn verleden hem een succesvolle politieke carrière niet in de weg. In 1967 werd Aantjes zelfs ministeriabel geacht. Toen dit openbaar kwam, grepen zijn oud-klasgenoten in en dreigden met negatieve verhalen over het oorlogsverleden van Aantjes naar buiten te komen. Om die reden, al werd er officieel een andere reden gegeven, zag hij af van het ministerschap.¹⁷ Aantjes bleef lid van de Kamer en maakte zich sterk voor een christelijk-progressief CDA, dat in de jaren zeventig werd gevormd; in 1977 werd hij de eerste fractievoorzitter van de christen-democraten.

De val van Aantjes

Op donderdag 26 oktober 1978, werd RIOD-directeur dr. L. de Jong getipt over het oorlogsverleden van Aantjes. Hij besloot direct onderzoek te gaan doen en ontdekte zijns inziens schokkende feiten. Aantjes was lid geweest van de Landstorm Nederland en had waarschijnlijk rondgelopen in het uniform van de Waffen SS. Dat zou betekenen dat hij geen Nederlander meer was omdat hij in buitenlandse krijgsmacht was getreden. Het was dan ook waarschijnlijk dat Aantjes geen gevangene, zoals hij zelf vertelde, maar bewaker of stafid was geweest in Port Natal.

De Jong besloot om premier Van Agt in te lichten, maar voordat de betrokkenen wisten welke stappen ze moesten ondernemen, was het verhaal via de vrouw van De Jong al bij het *Nieuwsblad van het Noorden* terecht gekomen en dit blad aarzelde niet om het schokkende nieuws te publiceren. De Jong besloot na de publicatie van dit bericht een persconferentie te beleggen waarin hij een rapport met de onthullingen presenteerde. Aantjes weigerde om publicitaire tegenmaatregelen te treffen. Dit zette hem op een beslissende achterstand en betekende dat hij zich moest terugtrekken uit de actieve politiek.

Het rapport van De Jong was een zwak stuk. De meeste informatie berustte op mondelinge mededelingen van getuigen die elkaar tegenspraken en zich de zaken niet goed konden herinneren. De mededeling dat Aantjes lid was geweest van de NSB bleek bijvoorbeeld niet te kloppen. De Jong had niet de moeite genomen om de overige mededelingen te verifiëren. Ook was Aantjes geen lid geweest van de Waffen SS zoals De Jong suggereerde, maar van de (Nederlandse) Germaanse SS.¹⁸

De reacties in de publieke opinie

De publieke opinie twijfelde niet aan de beweringen van De Jong. *De Volkskrant* kopte: 'Politiek lot aan zijden draad. Aantjes was in Duitse dienst'. Ook het AR gezinde Friesch Dagblad opende met de mededeling dat Aantjes vrijwillig bij de SS was gegaan. Ze was het voor één keer eens met het communistische blad *Waarheid* ('Aantjes SS'er').¹⁹ De algemene teneur in de dagen daarna was dat de positie van Aantjes onmogelijk was en dat hij zich dus moest terugtrekken uit de politiek. Alleen Trouw had oog voor de onvolkomenheid van het rapport en nam het voor Aantjes op.²⁰

De rehabilitatie van Aantjes begon al snel. In de *Haagse post* [12] verscheen een artikel waaruit bleek dat het verhaal dat Aantjes over zijn verleden vertelde, klopte. De redacteuren waren speciaal naar Duitsland gereisd om dit te onderzoeken. *De Volkskrant* wist de nodige onvolkomenheden over de tipgevers van De Jong te vertellen en het gevolg was dat diverse complottheorieën de ronde deden. Ook aan de wetenschappelijke reputatie van De Jong en aan de politieke integriteit van de politieke hoofdrolspelers zou het nodige mankeren. Ook het onderzoeksrapport dat in opdracht van de Tweede Kamer werd gemaakt, ontzenuwde de stellingen van De Jong. Van een publiekelijke rehabilitatie is het niet meer gekomen. Aantjes stond in 1981 nog wel op de lijst van het CDA. De weerstand tegen Aantjes was echter zo groot dat er bedreigingen aan zijn adres werden geuit. Dit was de reden waarom Aantjes op eigen verzoek van de lijst werd afgehaald. Er was voor 'het geval-Aantjes geen plaats in de Nederlandse politiek'.²¹ Pas na 1990 bleek het mogelijk om zonder emoties over het verleden van Aantjes te spreken. In een tv-uitzending van Het Zwarte Schape en een interview van het *Historisch Nieuwsblad* met De Jong gaven de hoofdrolspelers toe dat zij fouten hadden gemaakt. Dit kan worden gezien als een rehabilitatie van Aantjes.²²

Verklaring van de verschillen

De reacties op de daden van De Geer en Aantjes verschilden nogal. Op de daden van De Geer werd veel genuanceerder gereageerd dan op het verleden van Aantjes. Naast de verschillen in de aard van de kwalijke handelingen (een brochure schrijven is wat anders dan het verrichten van politiediensten voor de Duitsers) en de persoonlijke omstandigheden (Aantjes verzweeg zijn verleden jarenlang bewust en was nog actief in de politiek), lijkt de verklaring te moeten worden gezocht in de omgang van de Nederlanders met de oorlog. Ten tijde van de Bijzondere Rechtspleging had Nederland genoeg van de oorlog en wilde zich concentreren op de wederopbouw. De regering deed er alles aan om zo spoedig mogelijk een einde te maken aan de berechting van de politieke en oorlogsmisdadigers. In diverse rondes van gratieverlening, werd er een einde gemaakt aan de Bijzondere rechtspleging. Veel straffen vielen daarom lager uit dan dat ze wettelijk zouden moeten.

Blom, 't Hart en Schoffer hebben de Bijzondere Rechtspleging ingedeeld in drie fasen. In de eerste fase overheerste de chaos, in de tweede orde en in de derde werden de regels slechts met tegenzin uitgevoerd.²³ De Geer werd in de laatste fase berecht en kreeg een lage straf. In het algemeen was er in de samenleving van na de oorlog, die werd beheerst door spanningen tussen Oost en West, weinig aandacht voor het oorlogsverleden. Begin jaren zestig kwam hierin verandering. Internationaal speelden de verwickelingen rondom Adolf Eichman, de Duitse ambtenaar die direct verantwoordelijk was voor de dood van miljoenen joden, hierbij een belangrijke rol. In Nederland zorgden de televisieserie *De Bezetting* van dr. L. de Jong, en de publicatie van historicus dr. J. Presser over de jodenvervolgung in Nederland voor een schok. Duidelijk werd dat het bestaande beeld over de oorlog en het heldhaftige verzet van de Nederlanders tegen de bezetter niet klopte. Er onstond een steer waarin iedereen die niet in het verzet of in Londen had gezeten zich schuldig voelde over wat er in de oorlogsjaren was gebeurd. Collaborateurs kwamen in een nog slechter daglicht te staan en niemand aanvaarde het excuus dat 'men het niet geweten had'.²⁴

In deze context kwamen de daden van Aantjes aan het licht. Het hoeft ons niet te verbazen dat hij de hele publieke opinie over zich heen kreeg. Het was voor de publieke opinie niet te verteren dat een vooraanstaand politicus zich niet zuiver of zelfs fout had gedragen. Dit lokte een discussie uit waarin geen ruimte was voor nuance. Emoties speelde een belangrijker rol dan zakelijke argumenten. In deze situatie kon Aantjes niet anders doen dan zich terugtrekken uit de politiek. Zijn argumenten werden niet serieus genomen. Door zijn verleden te verzwijgen had Aantjes de schijn tegen zich gekregen. Ik moet dan ook concluderen dat er een verschuiving had plaats gevonden in het denken over de oorlog. Het historische kader was vervangen door een moreel kader. Dit kader bood geen mogelijkheden voor mensen die de schijn tegen zich hadden. Er had, in de woorden van J.A.A. van Doorn, een moralisering van het historisch bewustzijn plaatsgevonden.²⁵

Personalia

Drs. J.C. van Driel (1978) studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit. Hij studeerde af op een onderzoek naar het strafproces tegen D.J. de Geer.

Eindnoten

¹ G. Puchinger, *Colijn en het einde van de coalitie III* (Kampen 1993) 888-958.

² C. Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas II* (Amersfoort 2001) 290-304.

³ J. Kuijk, 'Naïef, wereldvreemd en eigengereid', in: Hugo Pos en Jan Kuijk, *Het averechts handelen* (Haarlem 1997) 47-60.

⁴ D.J. de Geer, *De Synthese in den oorlog* (Rotterdam 1942).

⁵ ARA CABR dossier De Geer. Requisitoir van den procureur-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam in het strafgeding, gevoerd tegen jhr mr. D.J. de Geer.

⁶ D.J. de Geer, *Uit de nevelen* (Den Haag 1947). De Geer heeft zijn pleitrede uitgegeven in de vorm van deze brochure.

⁷ ARA CABR dossier De Geer, Sententie van het Bijzonder Gerechtshof 39-44.

⁸ ARA CABR dossier De Geer, uitspraak beroep in Cassatie.

⁹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 12* ('s-Gravenhage 1988) 464-465.

¹⁰ *De Schouw* 15 mei 1947.

¹¹ *Ons Baker* 31 mei 1947.

¹² *De Nieuwe Eeuw* 17 mei 1947.

¹³ *Nieuw-Nederland* 17 mei 1947.

¹⁴ *Prinsestad* 31 mei 1947.

¹⁵ Roelof Bouwman, *De val van een bergredenaar. Het politieke leven van Willem Aantjes* (Amsterdam 2002) 35- 53.

¹⁶ Bouwman, *De val van een bergredenaar*, 55-67.

¹⁷ *Ibidem*, 113-138.

¹⁸ *Ibidem*, 295-334.

¹⁹ *Ibidem*, 321.

²⁰ *Trouw* 7 november 1978

²¹ Bouwman, *De val van een Bergredenaar*, 321-361.

²² *Ibidem*, 381.

²³ J.C.H. Blom, A.C. 't Hart en I. Schöffner, *De affaire-Menten 1945-1976* ('s-Gravenhage 1979) 191-195.

²⁴ Ch. van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 376-379.

²⁵ J.A.A. van Doorn, *Belast verleden. Over de historisering van de publieke moraal*.

NWO/OKW-voorjaarslezing 2000 ('s-Gravenhage 2000) 3.